

„Nem arról van szó, hogy leküzdjük a múltat. A múltat legyőzni nem lehet. Hiszen a múlt utólag sem nem megváltoztatható, sem meg nem törtéنتé nem tehető. Aki azonban nem akarja látni a múltat, annak a jelen is sötét marad. Aki nem akar emlékezni az embertelenségre, az ellenállás-képtelen lesz új fertők veszélyével szemben is.”¹

Jóllehet, a totalitárius rendszerből az átmenet a jogállami demokráciába csak hosszú folyamat eredménye lehet, a magyarországi „létező” szocializmus bukása és a „hivatalos” politikai rendszerváltás óta nagyjából húsz év telt el. A kerek évfordulók általában számvetésekre sarkallják mind a folyamatban tevékeny, aktív, mind pedig azt szemlélő, esetleg elszenvető passzív résztvevőket. Minden rendszerváltás – óhatatlanul – magában hordozza a múlthoz viszonyulás problémáját. A német politikai nyelvezetben a második világháború után kialakult egy új szakkifejezés: a Vergangenheitsbewältigung.² A szóösszetétel nehezen fordítható magyarra, tartalma csak körülírással adható vissza. Beszélhetünk a múlt tisztázásáról, feldolgozásáról, leküzdéséről, szembenézésről, annak „uralásáról”. A Vergangenheitsbewältigung az általánosan elfogadott meghatározás szerint a huszadik század diktatúráiban: a nemzetiszocializmusban és a nem-jogállami szocializmusban elkövetett népirtással, a holokauszttal, a háborús bűnökkel való foglalkozás és elszámolás, szembeállítás azokkal és leküzdésük, az úrrá levés azokon. A fogalomnak normatív és jelképes értelme, jelentése van: vagyis az embertelen, antidemokratikus uralomgyakorlás minden formájának elutasítására, ezáltal az emberi jogokért, a szabadság, a demokrácia eszméiért kiállásra szólít fel. Ugyanakkor látnunk kell, hogy ellentmondást is hordoz magában, hiszen a múltat – ami megtörtént –, feledni, megváltoztatni vagy legyőzni nem lehet.

I. A múlt feldolgozásának fogalmi elemei

A Vergangenheitsbewältigungnak, a múlt feldolgozásának fogalmi elemeit az alábbiakban határozhatjuk meg:

- feltételezi a bűnök meglétét, a felhagyást a bűntettek elkövetésével és valamiféle demokratizálódást (Eckhard Jesse);

- nem merül ki pusztán a bűnök és bűnösök felmutatásában, „kirakatba tételével”, az új politika által vezérelt akciókban, hanem gyakorlat is egyben: tudások és cselekvések összessége, melyekkel a mindenkori új demokratikus rendszerek önmeghatározásuk során a saját nem-demokratikus elődállamaikhoz, intézményi, személyi és mentális hagyatékukhoz viszonyulnak (Helmut König);

- meggyőződésesem továbbá, hogy a múlttal való számvetésnek csak akkor van egyáltalán esélye, ha egy magát demokratikusnak tartó társadalomban van közös és egyéni jövőkép, vannak olyan célok és értékek, ame-

Zsidai Ágnes

Vergangenheitsbewältigung Magyarországon: gondolatok a magyarországi múlt feldolgozásához

lyekért „érdemes” a múlttal szembenézni, hogy elkerüljük a korábban elkövetett hibákat.³

Amikor a múlt feldolgozásáról van szó, három kérdés fogalmazódik meg bennem: mit, miért és hogyan. Mit kell feldolgoznunk egyáltalán? Miért kell a múltat feldolgoznunk? Hogyan tegyük mindezt? A huszadik század olyan döntő traumatizáló történéseinek feldolgozása, mint Magyarország részvétele a világháborúkban, Trianon, a holokauszt, a német és szovjet megszállás, a hadifogság, a ki- és áttelepítések, az üldöztetések, az 1956-os forradalom, a Kádár-rendszer értelmezése a rendszerváltás után még húsz évvel is várat magára. Böven van tehát mit feldolgoznunk. A nemzetiszocializmust követően Németországban, de a németekhez csatlakozott országokban a háború után, majd a szocialista rendszer végén, illetve a rendszerváltás után született korosztályok tagjainak szájából gyakran elhangzik a „mi közöm nekem a múlthoz?” kérdése. „Én nem is éltem, nem vettem részt benne. Mi közöm a szüleim, nagyszüleim által elkövetettekhez, vagy akár elszenvedetettekhez? Mi közöm a holokauszthoz? Mi közöm a bolsevizmushoz, ötvenhathoz, a kádárizmushoz?”

Friedrich Nietzsche szerint az előző nemzedékek utódai egyben örökösei is a régiek eltévelyedéseiknek, szenvedélyeiknek, hibáiknak, sőt bűneiknek is. Képtelenség kiszabadulni ebből az ördögi körből. Még ha el is ítéljük tévelygéseiket, s azok alól felmentve érezzük is magunkat, a tény akkor sem tagadhatjuk, hogy tőlük származunk. Ez persze nem a kollektív bűnösség vagy a személyes felelősség elismerését jelenti, hanem annak – vagyis a tanulmány kezdetén feltett „Miért?” kérdésre adott válaszádnak – belátását és elfogadását, amit Alexander Vondra, a cseh miniszterelnök-helyettes az Európai Parlament elnökségi ülésén mondott, amikor is augusztus huszonharmadikát az emlékezés napjává nyilvánították: „Nincs jövő múltunk megértése és az azzal való megbékélés nélkül. Múltunk ismerete szintén fontos eszköz ahhoz, hogy megtanítsuk gyermekeinket az intolerancia, a szélsőségeség és a parancsuralom jövőbeni megismétlődésének elkerülésére.”

Kérdés azonban, hogy miként lehetséges ez? Milyen eszközeink vannak annak tudatosítására, hogy a múltban elkövetett, itt felemlített bűnök és szenvedések

soha ne ismétlődjenek meg? A hozzájárulás a múlt feldolgozásához számtalan formában történhet, például publikációk, konferenciák, általában a médiumok, beszélgetések, történelemversenyek, kiállítások és más kulturális rendezvények, filmek, könyvek, képzőművészeti alkotások, oktatási tananyagok révén. Jóllehet, mindezek – szerencsére – nem egyforma, nem egyfajta hivatalos változatot sulykolnak a történelemtől, de egységesen normatív támpontként szolgálhatnak ahhoz, hogy a totalitárius uralom, az embertelenség és brutalitás minden formáját elutasítsuk.

Eltekintve most a nemzeti sajátosságok sorolásától és elemzésétől, köztudott, hogy a *Vergangenheitsbewältigung* az intézményrendszer kiépítése és az anyagi támogatás nagysága és színvonala tekintetében egyedülálló Németországban. Hogy csak néhány intézményt említsek: a Szövetségi Parlament Enquête Bizottsága, a Stasi-aktákat feldolgozó Gauck (Birthler) Hivatal, a SED (Németországi Szocialista Egységpárt) diktatúra-alapítványa, a Közelmúlt Kutatások Központja, a Potsdami Politikai Képzés Szövetségi Központja, a Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézet. Az is figyelemreméltó, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban a múlt feldolgozásának már sajátos kifejezőkézszete formálódott ki. (Gondoljunk csak a „kettős múlt”, demokratikus emlékezet, emlékezőskultúra, emlékhely-pedagógia, emlékezetkutatás, emlékezőskutatás, a történelem mint „Aha-élmény” fogalmaira.)

A múlt feldolgozásával Magyarországon is számos intézmény foglalkozik. Ezek közül a legfontosabbak: az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, az 1956-os forradalom történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Történettudományi Intézete, a Terror Háza, a XX. Század Intézet, az Open Society Archives, az MTA Politikai Tudományok Intézete. Magyarországon az intézetek között nincs munkamegosztás, de nem szabad elhallgatnunk, hogy az egyes intézmények különböző politikai irányultságúak és támogatottságúak. A múlt feldolgozásának intézményesült és hivatalos formái tehát adóttak. Mégis, engedtessek meg, hogy mindezek ellenére elégedetlenségemnek adjak hangot. Elégedetlen vagyok, mint állampolgár, amikor a politikai csatározásaink hangnemét hallom, amikor Budapest terein sétálok, és látom az emlékezés kitüntetett tereit; elégedetlen mint szülő, amikor gyerekeinket hallgatom az iskolában történelemtől és tantárgyokról; amikor egyetemi oktatóként, kutatóként vagy gyakorló jogászként a múltot úrrá levés magyarországi jelen állását és nehézségeit észlelem.

A magyarországi *Vergangenheitsbewältigung* hivatalos vagy félhivatalos csatornáinak számbavételénél ugyanis fontosabbnak tartom a valódi állapotának feltárását: vagyis tétovasága, sikertelensége okainak feltárását, a válaszkeresést arra, hogy van-e esélyünk, hogy a kollektív emlékezet számára hozzáférhetővé, elbeszélhetővé tegyük azt a múltat, amely mára már csak száraz, megtanulandó történelmi és kultúrtörténelmi tudáshalmazzá vagy pedig ilyen vagy olyan politikai cso-

portok által kisajátított nosztalgia-gumicsonttá vált. Úgy vélem, nem tévedek, ha a helyzetet – azért tisztelet a kivételnek számító „akcióknak” – összességében, vagyis társadalmi szinten drámainak és kilátástalannak tartom. Kétségtelen, hogy Közép-Európában a múlt feldolgozásának kiemelt jelentősége van. A huszadik század történelmének előbbieken felemlegetett kataklizmái (a világháborúk, a határok újrendezése, a totalitárius diktatúrák) emberi életben és a javakban minden korábbinál több áldozatok követeltek. A diktatúrákban a nélkülözés, a jogtalanság, a kiszolgáltatottság, majd a rendszerváltást kísérő korai eufória elülése után a kiábrándulás, a gazdasági, politikai és erkölcsi válság a diktatúrát túlélők és utódaik tömegei számára példátlan igazságosságérzet-hiányt, igazságtalanságérzetet jelent. A szociológiai kutatások egyértelműen bizonyítják, hogy a posztkommunista államok polgárainak többsége a rendszerváltás veszteségeinek érzi magát, aminek álláspontom szerint kihatása van a múlt feldolgozására is.

Az élmények értékelésében mind a mai napig nem formálódtak ki azok a történelmi evidenciák, amelyek kollektív emlékezés és gondolkodás alapjául szolgálhatnának. A régi és új politikai osztályok körében nincs egyetértés a múlttal való viszonyulásban, a felelősség a bűnökért nem tisztázott. A múlt tematizálásából gyakran hol a másik politikai oldal „eredendő bűne” derül ki, hol az egész társadalom bűnössége vagy éppen ártatlansága. Különösen az állambiztonsági szolgálatok tagjainak múltjával kapcsolatban fordul elő a szelektív értékelés: míg egyeseknek az „igazságosztók” megbocsátanak, mások hetedíziglen bűnösök maradnak. A rendszerváltás után felnövekedett egy új nemzedék, amelynek számára a múlt tárgyalása már csaknem teljes mértékben érdektelen. „Az új univerzum lakói számára [...] mindaz, ami az új időszámítás (vagyis a rendszerváltás) előtt történt, feleslegessé vált az új társadalomban való eligazodáshoz szükséges tudáskészletben.”⁴ Összességében elmondható, hogy az imént ábrázolt társadalmi-politikai helyzetben hiányoznak a fogódzók a múlt kollektív és egyéni feldolgozásához.

Engedjék meg, hogy a helyzet megértéséhez az alábbiakban utaljak egyrészt a politikai szocializáció közös közép-európai jellemzőire, másrészt a magyarországi rendszerváltás néhány társadalmi, politikai és jogi sajátosságára, s ezzel összefüggésben a *Vergangenheitsbewältigung* magyarországi állapotára.

II. Politikai szocializáció

1. A politikai szocializációt alapvetően meghatározó tényezők, történelmi-politikai változások

A huszadik század folyamán a közép-európai térségben gyakori politikai változások zajlottak. Magyarországon például a hatalomgyakorlás formája nyolcszor változott meg, a határokat négyszer rajzolták át. Pusztán egy volt biztos: „semmi sem biztos”.⁵ A változ-

tatásokat többnyire kívülről és felülről hajtottak végre. Az embereknek újra és újra meg kellett határozniuk politikai önazonosságukat és viszonyukat a hatalomhoz. A többnyire egymással szembenálló ideológiát képviselő kurzusok különböző politikai lojalitást kívántak meg. A (folyamatos) politikai és jogi legitimitáció hiányában az emberek érzelmi igénybevétele – a fenyegetettségérzéstől és a tényleges atrocitások elszenvedésétől az önazonosság fenntartásáig – túlterhelte vált. A hétköznapi emberek tehát gyakran voltak kényszerítve állampolgári és személyes önazonosságuk megváltoztatására.

2. Politikai autarkia

A politikai legitimitás-irányultság a második világháború előtt, de különösen a szocializmusban az alattvalók engedelmességének kialakítására helyezte a hangsúlyt, nem pedig saját politikai döntéseinek igazolására, legitimitációjára. A kétségbevonhatatlan modernizációs teljesítmények (az analfabetizmus megszüntetése, az iparosítás – de milyen áron? –, az egészségügyi ellátás kiterjesztése) nem kötődött össze önálló, szuverén magatartásminták kialakulásával. A demokratikus tapasztalatok és öntudat hagyományos hiánya miatt az emberek többségének az volt – és meggyőződésem szerint jelenleg is az – az érzésük, hogy a politikai pusztán „úri huncutság”, a hatalmasok játéka a kisemberekkel. A csalódás a politikában nemcsak, hogy tovább él, hanem a rendszerváltás után mind erősebbé válik. Ez megmutatkozik a választásokon való – időnként „csodavárással” összekötődő – változó arányú részvételben, a politika alacsony presztízsében, a civil társadalom gyengeségében, a jobboldali szélsőségek előretörésében.

3. Közvetlen politikai szocializáció

A szocializmus egypártrendszeréből logikusan következett az óvodától kezdődően a munkahelyeken megvalósítandó közvetlen, töretlen politikai szocializáció, melynek kifejezett célja a „szocialista embertípus” volt. A politikai képzés (rövidített szocreál nyelvi formában: polképzés, agitprop) negatív jelentéstartalmat kapott: primitív agymosást, félelemkeltést, erőszakos eszközökkel fenyegetést, vagy az ideológiai szlogenek állandó ismételtetését jelentette. A felvonulásokon kötelező volt a részvétel, a munkahelyeken *Szabad Nép* (a Magyar Dolgozók Pártjának hivatalos lapja) félórát tartottak, amelyeken egyetértően kommentálták a „legfontosabb híreket”, a kommunista szombatokon dolgozni kellett, de idetartozott az úttörőmozgalom, a katonaságnál az ideológiai képzés, amelyek egyébként hozzájárultak a totális bürokratikus ellenőrzés megvalósításához.

4. Kettős szocializáció

Az emberek az intézményesített, hivatalos szocializáció keretében azokat az eszméket, magatartásmintákat, politikai rituálékat, érdekérvényesítési játékszabályokat sajátították el, amelyeket a hatalom elvart

tőlük. Ugyanakkor a közvetett szocializáció folyamán (a családban, az iskolákban, munkahelyeken; egyáltalán a társadalmi valóságban) más elvárások, minták voltak érvényben. A diszkrépancia feloldására, a fenn említett állandó változások kompenzálására, személyes önazonosságuk megőrzésére az alávetettek különböző alkalmazkodó és elhárító mechanizmusokat alakítottak ki, egyéni különbségeiket megkötvén. Ezek a magatartások és cselekvések egyfajta politikai iróniával (viccek), sőt cinizmussal egészültek ki. Jóllehet, az itt említett beállítódások hozzájárultak a politikai rendszer békés átalakításához, ugyanakkor ez azt is jelentette, hogy nem volt éles váltás a politikai magatartásokban és hozzáállásokban. Sőt, azok továbbéltek, s a fiatalabb korosztályok körében mind a politikai, gazdaság szférában, mind pedig a mindennapi életben, a cselekvők hétköznapi egymással „közlekedésében” is adaptálódtak.

III. A múlt feldolgozásának sajátosságai Magyarországon

1. Békés átmenet

Közismert, hogy Magyarországon a rendszerváltás politikai-alkotmányjogi előfeltételei egy erőszakmentes, demokratikus elvek és játékszabályok mellett lezajló, az uralkodó szocialista párt reformerői és az ellenzék közötti párbeszédben (Ellenzéki Kerekasztal) teremtdtek meg. A tárgyalások célja nem a hatalom újrafelosztása volt, hanem a jogállamisághoz vezető út megszervezése. Bizonyos intézményeket még a régi, nem demokratikusan választott parlament öntött törvényi formába (egyesületi és gyülekezési jogról szóló törvény, alkotmánymódosítások, sztrájkjog, népszavazás szabályozása), más jogállami intézmények megvalósítását (új bírói és ügyészi szervezet, emberi és állampolgári jogok garanciális biztosítása, helyi, települési és professzionális önkormányzatok megeremtése, az országgyűlési biztos intézményének bevezetése) az akkori ellenzék már az új legitim parlamentre kívánta hagyni. Méltán használható tehát a Hannah Arendt-i leírás, hogy a kerekasztal – mint alkotmányon kívüli intézmény – „kommunikatív hatalmat” gyakorolt a rendszerváltás során. Eltekintve itt a „Régi Rend” legitimitásáról vagy illegitimitásáról⁶ folytatott fontos vitától, a Kádár-rendszer (és részben a totalitárius diktatúra) jogrendszerének legalitását vették alapul. A jogállamiságot megelőző és az új rendszer folytatólagosságának tétele a jogpozitivizmus álláspontjára helyezkedésből következik.

2. „Blokksított gondolkodási séma” és az egyoldalú értékelés kísértése

A szocializmus összeomlása után fennáll azon klisé kialakulásának veszélye, miszerint a kapitalizmus története a „jó győzelme”, a szocializmusé pedig a „rossz veresége”.⁷ A politikai rendszerekről vélekedés-

ben hasonló sematikus, két ellentétes, és egymást tápláló hamis kép alakult ki a rendszerváltást megelőző közelmúltról. „Az egyik az 1990 előtti négy évtized differenciálatlan egybemosása és feketére festése, szereplőinek olyan diabolizálása, démonizálása [...], amely alkalmasnak látszik a mai politikai ellenfél diszkreditálására. A másik, ellenkezőleg, a Kádár-korszak három évtizedének olyan beállítása, mint amely tudatosan és sikeresen haladt – a szovjet éberséget is kijátszva – a demokratikus jogállamiság és Európa felé. (Aminek következtében nem is volt szükség éles rendszerváltásra, s végképp nincs szükség a múlt firtatására – nézzünk csak előre.) A közvetlenül politikafüggő történelelfelfogás és elbeszélés természetesen nem szorítkozik az 1945 utáni időszakra [...], hanem kiterjed a Horthy-korszakra” is.⁸ Bár a Jó és Rossz közötti különbség alkalmas arra, hogy a folyamatosság megszakadását jelképezze, ez a gondolkodási mód azonban egyrészt erősítheti a kollektív bűnösségérzetet kiváltani akaró érveket, másrészt kirekeszti, negligálja a szubjektív történeteket, ezáltal megnehezíti mind a nemzeti és európai önazonosság, mind pedig az önkép és a személyes irányultság kialakulását. Ebben a helyzetben politikai és társadalomlélektani evidencia, hogy a politika és a rendszerváltó pártok a múltat bizonyos történelmi események és személyiségek kiemelésével történetitlen és visszavetítő módon írják át, válogató módon dolgozzák fel, illetve a nemzeti mitológiát ízlésük szerint írják tovább.

3. Igazságtétel

Az átmenet fent említett társadalmi, politikai és jogi környezetében merült fel az igazságtétel kérdése. A résztvevők között már az Ellenzéki Kerekasztal idején kialakult egy hallgatólagos megállapodás, hogy az új rendszer semmiféle politikai vagy jogi üldözést nem folytat majd a megdöntött rendszer prominenseivel és aktivistáival szemben, illetőleg a múltban elkövetett tetteket csak jogállami eszközökkel lehet majd számon kérni. Álláspontom szerint a rendszerváltás pillanatában még létezett legitim társadalmi igény a kommunista berendezkedés alatt elkövetett jogsértések és igazságtalanságok felfedésére és az igazságtételre. Ezzel összefüggésben merült fel például a tulajdonok kisajátításának kártalanítása vagy a politikai üldözések és megtorlások áldozatainak rehabilitációja, a büntetőítéletek és más törvénysértések felülvizsgálata, a törvénysértésekért vétkesek felelősségre vonása a közszolgálatban, a párt- és állami alkalmazottak felelőssége, a kommunista éra közszereplőinek átvétele, illetve a rendszerváltó elit viszonya az elnyomórendszerhez, így a titkosszolgálat szerveihez, ezzel összefüggésben az állambiztonsági iratok kezelése.

4. Matriális igazsághiány

A fenn említett kérdésekre adható válaszok keresése közben azonban kiderült, hogy az éppen kialakuló demokrácia és a jogállam viszonya egyáltalán nem egyértelmű és problémamentes. Kiderült, hogy sok jo-

gos demokratikus igazságigény jogállami keretek között, a jogfolytonosság és jogbiztonság, továbbá a formális igazságosság alapján – legalábbis Magyarországon – nem kezelhető. Egyesek azt mondták, hogy az alkotmányos jogintézmények senkinek sem ígérték meg, hogy személyes igazságossági igényüket kielégítse. Ezzel szemben mások azt hangoztatták, hogy nem létezik formális, értéksemleges jogállam, vagyis a jogállam és demokrácia bizonyos igazságossági kívánalmak, politikai erkölcs megvalósulása nélkül nem nyújthat érvényes cselekvési motívumokat.

5. A kitüntetett érdeklődés és felejtés paradoxona

A múltra vonatkozó tudatos emlékezés és feldolgozás szükséglete Magyarországon – érthető módon – elsősorban az értelmiségiek és az üldözés által érintettek körében merült fel. Új jelenség ütötte fel a fejét: a szocializmus évtizedeken keresztül tartó, államilag „kiváltott” amnéziájához képest a történelem nyilvánosan elbeszélhetővé, sőt elbeszélendővé vált, és ezzel megnyílt az út a közösségi és személyes emlékezet számára. Kiderült, nem kell és nem szabad a múltat annulálni, és nem lehet „tisztá lappal” kezdeni. Ugyanakkor azt is tudomásul kell venni, hogy élnek köztünk olyan meghurcolt, szenvedő alanyok, akik szeretnék saját múltjukat elfelejteni. Vannak olyan érintettek is, akik múltjukat szégyellik, mások pedig ellenkezőleg: büszkének arra. Sokan még ma is félnek megnyilvánulni, elbeszélni saját történeteiket. A társadalom nagy részében azonban leginkább a múlttal szembeni érdeklenség és részvétlenség tapasztalható.

6. A mindennapi élet kizárása az emlékezetből

Nem szeretném a kommunista rendszer diktatórikus vonásait és bűneit viszonylagossá tenni vagy eljelen-tékteleníteni, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a ma élő emberek többsége Közép- és Kelet-Európában a mindennapi életét a szocializmusban élte le. Az emberek dolgoztak, tanultak, családi életet éltek, reméltek és csalódtak, szerettek és gyűlöltek, nevettek és sírtak. (A kenyér és sör ára évtizedekig „három forint hatvan fillér” volt.) Magyarország viszonylagos politikai és gazdasági szabadságát olyan legitimációs szlogenek jelképezték, mint a „legvidámabb barakk” vagy a „fridzsiderszocializmus”. Jóllehet az élet- és munkakörülményeket alapvetően a társadalmi és politikai rendszer határozta meg, az emberek azonban a magán-szférában mindennapi élményanyagukat (munka, család, a szabadidő eltöltése) nem a hatalmi szerkezet és a párthatározatok szerint szerezték.

IV. Hol tart ma a múlt feldolgozása?

A múlt megismerését és feldolgozását befolyásoló néhány társadalmi, politikai és mentális ok felemlítése

után fel kell tennünk a kérdést: hol tart ma Magyarországon a Verganheitsbewältigung? A szociológiai és politológiai kutatások azt mutatják, hogy a kérdés megoldása már a kezdetektől legitimációs hiányban szenved. A politikai irányultságok bizonytalansága, a csalódás a politikában mind nagyobb méreteket ölt. Egyes rendszerváltó politikai erők, pártok megerősödtek, mások felmorzsolódtak, újak bukkannak fel: vagyis húsz évvel a rendszerváltás után még mindig változóban a politikai paletta. Jellemző, hogy a polgárpolitikai ismeretei gyakran tévesek, hiányosak, de ha még elégségesek, sokszor akkor is bizonytalanok, nem segítenek a politikában való eligazodásban. A politikával szembeni negatív politikai hozzáállásokat, mintákat túlnyomórészt a család adja tovább. Ezek az egyébként a szocializmusból „öröklött” hozzáállások csak erősödtek a korábban szokatlan politikai csatározások, a kulturálatlan stílus, a korrupcióról szóló hírek, a társadalmi nehézségek személyes megtapasztalása következtében. Mai emlékezőskultúránk színvonala szorosan összefügg a demokrácia és a nyilvánosság állapotával: jobban mondva ezek olyan, egymást feltételező és erősítő elemek, amelyek a demokrácia tanulási folyamatában fejlődnek. Ez a kijelentés bár igaz – és hangzatos lehet például egy politikai beszédben –, de nem sok tudományos leíró-magyarozó, pláne heurisztikus érték rejlik benne. Mégis, mire gondolok?

A múlt feldolgozása értelmezésben egyfajta politizálást jelent. A politizálás egyrészt nem pusztán – cél- és stratégia nélküli – tapasztalati tevékenység, másrészt nem pusztán ideológia. A politizálás fontos előzetes ismereteket feltételez például a szabadságról, az egyenlőségről, a demokráciáról, az igazságosságról, amelyek olyan célok és értékek, amelyek a civilizált társadalmak különböző eszmerendszereinek közös alapjául szolgálhatnak. A nehézség azonban abban rejlik, hogy míg az eszmék túlságosan elvontak, egy adott politikai társadalom magatartási hagyományai, mintái és stílusai mindig konkrétak és egyediek. A demokratikus hozzáállások elsajátítása és megtanulása rendszerint szüleink, illetve a szűkebb társadalmi környezetünkben élők magatartásának és hagyományainak utánzásával és értékelésével, sőt az értékek „élvezetével” kezdődik. Igen: annak élvezetével, hogy otthon és az iskolában őszintén figyelnek ránk, hogy a vitában önálló partnerként – és nem ellenségként – fogadnak el, elismerik jogunkat a véleményalkotáshoz, és amikor lehet, megadják a választás jogát. Mielőtt elkezdünk érdeklődni a „nagy” politika, az olyan nagy eszmék iránt, mint az igazságosság, szabadság, demokrácia, tolerancia, azokat (vagy éppen hiányukat) önkéntelen módon, észrevétlenül, sőt véletlenszerűen, saját mikro környezetünkben tapasztaljuk meg és tudatosítjuk, azok a min-

dennapi élet összetett tudásában gyökereznek. Ezeket a hétköznapi tapasztalatokat a politikai kultúrára csak utóbb vonatkoztatjuk.⁹

Kétségtelen, hogy a poszt-szocialista országok gazdaságában, tulajdoni viszonyaiban, jogrendszerében bekövetkezett változások kemény tanulást és időt igényelnek. Csak egyetérthetünk a német szociológus Ralf Dahrendorffal: egy alkotmányos reformot hat hónap alatt végre lehet hajtani, a gazdasági reformok jótévő hatására hat évet kell várni, de a demokratikus (állam)polgári kultúra kialakulása hatvan évig is eltarthat. A nagy megrázkódtatásokat túlélő társadalmak igénye a múlt feldolgozására átalakítja a történelemtudomány megítélését és feladatait is. Meg kell tanulnunk a történelmet „alulnézetből”¹⁰ szemlélni. Nemcsak az intézményi struktúrákat, a vezető személyiségek életét kell megismernünk, az emlékhelyeket meglátogatnunk, hanem oda kell figyelnünk a kisemberekre, beszéltetnünk kell az áldozatokat saját történeteikről és mindennapi életükről. Nem véletlen, hogy az elmúlt évtizedben szinte valamennyi volt szocialista országban egyre nagyobb teret hódított az *oral history* műfaja, vagyis a személyes történetek tudományos vizsgálata. Ehelyütt nem belemenvén a történelemtudomány tárgyilagosságáról szóló vitákba, ez mindenesetre azt jelenti számunkra, hogy a tudomány lemond az egyetlen igazság megtalálásának feladatáról, mivel a történelem sohasem fejthető fel tökéletesen: „A történelem és a múlt két külön dolog. A történelem nem más, mint a történetírás, ami viszont a világról szóló „diskurzusok” szüntelen folyamata, melyek tárgya a múlt. Múlt egy van, ám róla számtalan diskurzus alakult ki eddig is, a múltnak tehát egynél több története van, elvben annyi, ahány történész vagy történetírói iskola leírja és magyarázza azt.”¹¹ (Keith Jenkins) Ez a történelemtudomány arra keres választ: mit jelentenek a nagy idők és nagy események a kisemberek és a hétköznapi szemzőgéből. Meggyőződésem, hogy az új nemzedék csak ily módon tud utat találni szüleihez és nagyszüleihez, és voltaképpen saját nemzedékéhez.

Jóllehet a szembesülés a múlttal és annak feldolgozása Magyarországon nem túl sikeres, nem kétséges számomra, hogy a jó kezdeményezéseket tovább kell vinni. Ámde – mint ahogyan attól már óvna egyes kritikusok –, azt sohasem szabad siettetni és kényszeríteni, erőltetni. Az önkínzás, a kollektív büntudat keltése, a szegény véget nem érő emlegetése visszaüthet: a múlthoz viszonyulás kérdése „jó esetben” érdektelenségbe fullad, rosszabb esetben indulatokat vált ki. Egyik sem szolgálja a legyőzöttek, megalázottak és kifosztottak érdekeit. Éppen azokat, akiknek igazságot akarunk szolgáltatni. De azokat sem, akiket meg akarunk óvni a „új fertők veszélyeitől”.

Jegyzetek

¹ Részlet Richard von Weizsäcker, a Német Szövetségi Köztársaság egykori elnökének híres beszédéből, amelyet a második világháború befejeződésének negyvenedik évfordulója alkalmából tartott. In: Gauck Joachim: *Wem nutzt die Auseinandersetzung mit der Diktatur? Akademie für die politische Bildung. Tutzing,*

Akademiegespräche im Landtag. Eine Veranstaltung vom 27. Februar 1997. (München, 1997. 6. p.)

² Lásd: <http://de.wikipedia.org/wiki/Vergangenheitsbewältigung>.

³ „Amúgy a múlt soha véget nem érő feldolgozásának – mint azt Németországban is látjuk –, a közös jövő reményében van

értelme, a kérdés tehát az, hogy a mai magyar társadalom képes-e, és miként képes megteremteni azt a narratív politikai teret, amelyben a közös jövő fogalma nem üres politikai kampányfogás, hanem épp az ismétlődő, lassan automatikus kulturális gyakorlatok során válik evidens és biztos tapasztalattá.” (György Péter, *Az emlékezet szétesése – az olvashatatlan város*. 2000: Irodalmi és társadalmi havilap, 2006. 10., 8. p.)

⁴ György Péter: i. m., 8. p.

⁵ Lásd ehhez: Szabó Ildikó–Falus Katalin: *Politikai szocializáció közép-európai módra: A magyar sajátosságok*. In: <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=demokraciara-magyar>.

⁶ A normatív-kritikai legitimitásfelfogás szerint a totalitárius diktatúráként felfogott kommunista rendszer egészében illegitim volt, mivel teljességgel hiányoztak a demokratikus akaratképzés, döntési struktúra jogállami feltételei. Empirikus-processzuális (értékmentes) nézőpontból azonban a totalitárius rendszereket is legitimnek lehet nyilvánítani, hiszen – mindegy, milyen motivációk miatt (azonosulás, anyagi vagy egyéb érdek, félelem, megszokás) – milliók követték a rendszer parancsait. Lásd ehhez: Zsidai Ágnes: *Legitimitás és legitímáció*. In Takács Péter (szerk.):

Államelmélet (Miskolc, 1993. 179–197. p.)

⁷ Lásd ehhez: Zarándy Zoltán (szerk.): *A múlt feldolgozásának kérdései: Európai minták a társadalompolitika, a komparatív nemzetközi történelemkönyv-elemzés területéről*. In: <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2001-10-ta-Zarandy-Mult>. Ez a német tankönyvek elemzése alapján állapították meg, de ugyanez érzékelhető napjaink magyar tankönyveiben is.

⁸ Litván György, *A történelem haszna és ártalmai*. In: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=5270>.

⁹ Oakeshott Michael: *A politikai képzés*. In: <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/17/oakes.htm>.

¹⁰ A fogalom eredete László-Bencsik Sándor *Történelem alulnézetből* című szociográfiájához vezet vissza, amely tizennyolc különböző korú szocialista brigádtag személyes élményeit meséli el a háborúról, és az azt követő, „felszabadulásként” aposztrofált időszakról 1973-ból.

¹¹ Zarándy Zoltán *A közelmúlt birtokbavételének pedagógiai kultúrája* című tanulmányában Gyáni Gábortól idézi Keith Jenkinst. In: <http://epa.niif.hu/00000/00035/00053/2001-10-ta-Zarandy-Kozelmult.html>.

Völler Viktória

Műtfeldolgozás és megismerés: Zsidai Ágnes, Hack Péter és Zinner Tibor kerekasztal-beszélgetése

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Karán (ELTE ÁJK) 2009. november 19-én rendezték meg a *Rendszerváltás húsz éve* című konferenciát. Ennek során, a Szabadság panel keretében szervezték meg a *Műtfeldolgozás és megismerés* című kerekasztalt, amelynek előadói Zsidai Ágnes, Hack Péter és Zinner Tibor voltak. Ugyancsak a Szabadság panel keretében, de még a kerekasztal-beszélgetés előtt Hack Péter tartott előadást *Az átmenet igazságszolgáltatása, igazságtételi kísérletek* címmel, majd Zsidai Ágnes *A múlt feldolgozása Magyarországon* kérdéskörében tájékoztatta a hallgatóságot. Hozzájuk csatlakozott a Magyar Állam- és Jogi Történelmi Tanszék tiszteletbeli tanára, Zinner Tibor, a Legfelsőbb Bíróság tudományos kabinetfőnöke, akinek tudományos kutatói tevékenysége a 20. századi politikai bíráskodásnak a hatalommal való összefüggéseire, a bírói függetlenség alakulására, a hatalmi viszonyok működésére irányul, amelyek a politikai bíráskodás révén a társadalomra ható folyamatokkal kapcsolatosak. Zsidai Ágnes ugyancsak az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának

oktatója, jelenleg az Állam- és Jogelméleti Tanszéken (ÁJT) egyetemi docens. Kutatási területe a legitimitás és a legitímációelméletek, a rendszerváltás társadalmi, politikai és jogi feltételeinek, valamint a magyarországi igazságtételnek a kutatása, a tény (*Sein*) és érték (*Sollen*) kérdésköre. Hack Péter az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Büntető Eljárásjogi Tanszékén egyetemi adjunktus, kutatásai a rendőrségre, valamint az igazságszolgáltatás működésére és szervezetére, az emberi jogoknak a büntetőeljárásban való érvényesülésére, továbbá az átmenet igazságszolgáltatásának jogára irányulnak. A kerekasztal vitájának vezetője, s egyben a Szabadság panel irányítója is Gosztonyi Gergely, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Magyar Állam- és Jogi Történelmi Tanszékének (MÁJT) oktatója volt, aki az első kerekasztal-beszélgetés kulcsszavául a *katarzis*, a megtisztulás fogalmát adta meg, amelyet korábban már mindhárom előadó használt a témával kapcsolatban.

Így kezdődött meg az ügynökkérdés tárgyalása, amely lényegében a műtfeldolgozás egyik legfontosabb eleme. Elsőként Zinner Tibor reflektált a témára, aki 1989-től a törvénytörő perek feltárását és az ún. semmisségi törvények megalapozását végző kormánybizottság elnöke volt. Szerinte erkölcsi, politikai és jogi elégtételt kellett nyújtani az embereknek, nem tehetjük meg, hogy ne foglalkozzunk a velünk élő történelemmel. Azért nem vezetett az 1989-es rendszerváltás olyan katarzishoz, mint az 1956-os forradalom és szabadságharc, mert nem elég, hogy azt mondták, „nyer”, 1956 után az ország meg lett félemlítve. A megtorló kádári diktatúra 1963. április 4-éig agyonlövetett vagy felkötött kétszázhuszonöt embert 1956-ért, 1966-ig pedig összesen négyszázhetven halálos ítéletet hirdettek ki Magyarországon, s ebből háromszázhetvenkettőt végre is hajtottak. Az elítéltek egyhar-